

Nyt lys over Moesgård hovedbygning

Opfølgning og redegørelse for de bygningshistoriske forhold efter restaureringsarbejder 2008-2009

Af Torsten Hinge

1. Indledning

Moesgård Museum – tidligere Forhistorisk Museum i Århus – har i det sidste halvt århundrede haft til huse på herregården Moesgård. De forfaldne bygninger blev istandsat og indrettet til museumsformål 1964-70 under ledelse af kongelig bygningsinspektør C. F. Møller, hvorefter museet flyttede ind.

Restaureringsarbejderne koncentrerede sig dengang primært om istandsættelse af ko- og hestestald samt genopførelse af den i 1921 nedbrændte lade. Da man efter endt restaurering af avlsbygningerne nåede til selve hovedbygningen, var økonomien imidlertid stram, hvorfor det blev besluttet kun at udføre de mest nødvendige reparationsarbejder så som på laskning af nedbrudte spær samt etablering af blændgulve oven på slidte guldplanker. Store dele af den eksisterende tagdækning bibeholdtes suppleret med nye vingetegl fra det lokale Emiliedal Teglværk.

Som årene er gået har disse nødtørftige foranstaltninger vist sig utilstrækkelige, idet nedbrudte og brøstfældige spær- og bjælkelagskonstruktioner nu flere steder havde sluppet deres konstruktive binding og skubbet murkronen ud med overhængende risiko for sammenbrud og nedstyrtning af tag- og murværk. Samtidig var facaderne, der oprindeligt har stået med skrabe fuger og kalkning direkte på den blanke mur gennem årene blevet vedligeholdt med utallige lag kalk og afsluttende repareret med cementpuds og plastikmaling.

Den aktuelle restaurering udført i perioden marts 2008 til februar 2009 under ledelse af Erik Ejnar Holms tegnestue har – foruden en gennemgribende istandsættelse af tagkonstruktionens bærende elementer som grundlag for ny tagdækning med undertag – også omfattet afrensning af de pudsede og kalkede facader, samt istandsættelse af bygningernes døre og vinduer, alt med henblik på at genskabe bygningernes oprindelige karakter. Konservator Lars Vester Jakobsen har stået for analyser af facadernes tidligere kalk- og malingslag, og har i samråd med Kulturarvsstyrelsen vejledt med hensyn til endeligt valg af materialer og farveholdning (fig.1).

Med udgangspunkt i den omfangsrige blotlægning af bygningskonstruktionerne har det været nærliggende at foretage en nærmere bygningsarkæologisk undersøgelse omfattende spor i træ- og murværk foruden bemalinger som afdækning af bygningernes tilblivelse og historie.

I denne redegørelse gives som indledning et historisk indblik baseret på allerede kendt kildemateriale suppleret med en arkitektonisk helhedsvurdering.¹ Derefter følger en egentlig bygningsgennemgang etage for etage omhandlende hovedhuset såvel som de to fløjhuse. Resultaterne sammenstilles sideløbende med tidligere publiceret materiale i form af bøger og tegningsmateriale, og de indhøstede resultater bearbejdes og danner afslutningsvis bud på en tolkning af hovedbygningens komplekse tilblivelsesforløb.

Fig. 1. Facade mod vest af det nyrestaurerede hovedbygningskompleks. Foto: Fotolaboratoriet på Moesgård 2009/FM 2009.

2. Et historisk indblik

Hovedbygningen eller rettere hovedbygningskomplekset bestående af hovedhus i tre etager (fig. 2) med tilknyttede enetagers krumme fløjhuse er opført 1776-78 som bolig for Christian Frederik baron Gyldenkrone til baroniet Vilhelmsborg.² Arkitekten bag projektet var Christian Joseph Zuber, tidligere assistent hos kongelig bygmester Nicolas-Henri Jardin, og arkitekten bag flere herregårdsanlæg som Rathlousdal i Jylland, Glorup på Fyn foruden ladegården til Rosenfeldt gods. Forbilledet for den klassicistiske hovedbygning på Moesgård fremhæves at være Bernstorff Slot opført 1765 og tegnet af Jardin. Det har tidligere vist sig under arkivarbejde og kildesøgning udført af historikeren Jens B. Skriver,³ at i hvert fald ét af de to krumme fløjhuse er opført under ledelse af Horsensbygmesteren Anders Kruse kendt for andre østjyske herregårdsbygninger som Fussingø, Seridslevgård, Lykkesholm og Lyngsbækgård.

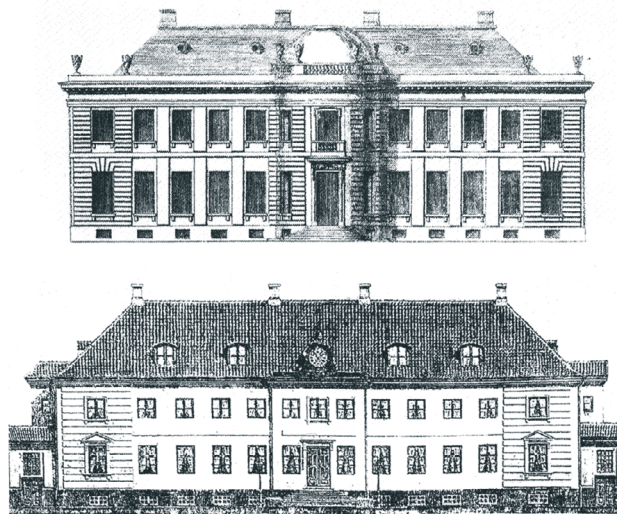

Fig. 2. Øverst: Jardins opstalt af Bernstorff Slot mod park siden. Nationalmuseet. Nederst: Opmåling af Moesgård hovedbygning foretaget af Georg Pfaff i 1910. Nationalmuseet.

Som hovedgård under baroniet Vilhelmsborg var Moesgård så at sige i fri handel uden binding af de forpligtelser, der ellers lå i opbygningen af baronier – og dette forhold blev i sandhed også herregårdens skæbne. Christian Frederik baron Güldenchrone, der opførte hovedbygningsskomplekset i tilknytning til de avlsbygninger, der i første halvdel af 1700-tallet var flyttet fra ådalen tæt ved Giber Å til det sted, hvor landsbyen Store Fulden frem til 1711 havde ligget, døde i 1788 kun 47 år gammel. Ved den efterfølgende boopgørelse kunne det konstateres at boet var insolvent.

Det blev sønnen Frederik Julius Christians lod at overtage fallitboet, hvilket lykkedes til fulde, da der ved giftermålet med en datter af den hovedrige justitsråd de Thygeson til Mattrup kom penge til huse.

Store dele af den eksisterende ladegård blev nedrevet til fordel for to nye stalde opført i grundmur samt en skalmuring af den eksisterende ladebygning.⁴ Dertil kom en endelig aptering af hovedbygningens første sal med pudsede lofter og paneler samt ny installerede kakkellovne. Dermed blev herregårdsanlægget gjort komplet omkring bygningsanlæggets centrale akse fra alléen, over kampestensbroen, ind mellem ko- og hestestald videre gennem rundasen med springvandet, soluret, gennem forstuen og havestuen, parken og søen for endelig at forsvinde i det uendelige med Helgenæs som »verdens ende« (fig.3)

Statsbankerotten i 1813 gjorde dog som på så mange andre herregårde en ende på ejerskaberne, og knap ti år senere overgik Moesgård til statsejendom.

Fig. 3. Moesgård set mod nordøst.
Luftfoto: Fotolaboratoriet på Moesgård 14/10-2009.

Dette skulle være frem til 1838, da den unge jurist og møllersøn fra Aarhus Mølle, Thorkild Christian Dahl, sammen med proprietær Møller fra Constantinsborg overtog den nu noget misrøgtede herregård. Thorkild Dahl udkøbte efter en årrække proprietæren og flyttede selv ind i hovedbygningen i begyndelsen af 1860'erne.

Den senere stiftsamtmand viste sig også at have store evner for ledelse af landbrug, og det lykkedes ham at få gården og det tilhørende landbrug bragt på ret køl. Nye bygninger kom til i form af en kvistald og en vognremisse samt en smedje, og i 1844 opførte han ved Moesgård strand et teglværk med ovn, tørrelade med tilhørende æltegeange. Senest blev den søndre bindingsværkslænge i det oprindelige ladegårdsanlæg nedbrudt til fordel for opførelsen af en 61½ meter lang nu grundmuret mejerifløj med rum for piger, karle, daglejere foruden forvalterbolig. Bemærkelsesværdigt er det, at der i tilknytning til de ansattes opholdsrum i denne fløj blev indrettet et særligt afsnit til dem, der blev syge, og derfor skulle være sengeliggende og plejes. I tilknytning hertil skal det nævnes, at Thorkild Dahl sammen med disse sociale foranstaltninger også oprettede landets første egentlige sygekasse for de ansatte på Moesgård. Godsejeren må i sandhed siges at have været en stor humanist med en medmenneskelig omsorg for alle, uanset stand og rang.

Ud over sine juridiske og politiske interesserfærer var han som barn af tiden glødende interesseret i sine rødder, ikke de familiære så meget som i den nationale fortid. Det lå i luften, efter fundet af guldhornene i 1639 henholdsvis 1734 og det efterfølgende kvad af Adam Oehlenschläger fra 1802, at ud over at man »higer og søger i gamle bøger«, da skulle man også selv have jord under neglene, og gå på opdagelse i den fælles fortid. Sammen med andre amatører foruden

faguddannede arkæologer stiftede Thorkild Dahl i 1861 Historisk-Antikvarisk Selskab under protektion af Kong Frederik VII. Dette selskab dannede senere fundamentet til det kulturhistoriske museum i Århus, der med baggrund i arkæologen P.V. Glob's intensio-ner i dag er videreført som Moesgård Museum.⁵

3. Udgangspunkt for undersøgelse

Med udgangspunkt i den aktuelle restaurering ville det være nærliggende systematisk at undersøge de konstruktive forhold omkring tømmerkonstruktionerne i spærfag og etagedæk. Historien om at Christian Frederik Güldenchrone forinden opførelsen af hovedbygningen lod renæssancehovedbygningen på Vilhelmsborg nedrive har længe været kendt, og den blev til dels verificeret, da arkitekt C.F. Møller ved istandsættelse af kælderetagen under de mange kalklag på loftsbjælkerne fandt renæssancebemalede fyrretræsbjælker (fig. 4) samt egebjælker med udskårne og dekorerede affasninger. At undersøge de øvrige trækonstruktioner for spor af bemaling eller lignende, der kunne indicere tidligere anvendelse ville sammen med en mulig dendrokronologisk undersøgelse være oplagt, nu hvor tagdækningen alligevel var fjernet og spær og hanebånd blottet for inspektion.

Fig. 4. En af mange bemalede kælderbjælke afdækket under restaureringen i 1964-70. Blågrøn bladornamentik på rød bund udført i oliefarver. Foto: FM 2009.

Et andet forhold til nærmere undersøgelse ville være murværkets stentyper, forbandt og fugemateriale, nu hvor facaderne var afrenset for de mange lag kalk af forskellig farveholdning og observans. Ville det nu med de afdækkede murpartier være muligt at konstatere om C.F. Møller havde ret i sin antagelse, at fløjhusene ikke er i forbandt med hovedbygningens gavle, og ville det kunne konstateres, om gavlparternes vinduesblændinger er i forbandt med det tilstødende murværk? En afklaring af disse forhold vil være med til at klarlægge bygningshistorien generelt, og specifikt også det indtil videre uafklarede spørgsmål: Hvorfor forlod Zuber byggepladsen før han havde fuldført sit projekt? Var det mon fordi han som en velanskrevet hofbygmester ikke så sig i stand til at efterkomme baronens ønsker om ændringer og tilføjelser i form af tilbyggede gavlparter, ændrede trappepartier for slet ikke at tale om de tilbyggede krumme fløjhuse, som oven i købet funktionelt skulle forbindes med hovedhuset? En arkitektonisk umulig opgave, hvilket også klart fremgår, når man fra park-siden beskuer resultatet af sammenbygningen. Intet under at man ved anlæggelse af parken valgte at lade de flankerende lindealléer slå en ret vinkel for at passere forbi bagfacaderne på fløjhusene og slutte i indhakkets mellem fløjhusene og hovedhusets gavle.

4. En arkitektonisk vurdering

En ting står umiddelbart klart ved en førstehåndsvurdering af hovedbygningens kompleksets generelle karakter: Det arkitektoniske helhedsindtryk hvad angår fløjhusene er væsensforskelligt fra hovedbygningens komposition. Fløjhusene hviler i sig selv med de tunge tage og den fine facaderytmik skabt af de næsten kvadratiske vinduespartier med småsprodsede vinduer, og hvor murpillerne mellem disse er fremhævet med

Fig. 5. De glatte lisener ses tydeligt på de afrensede facader på Søndre Fløjhus. Foto: Jens Velle 2008.

fremtrukne glatte lisener, der er med til at markere rytmen (fig. 5) Man fornemmer knap det noget besynderlige tagforløb, hvor tagfladen ind mod hovedbygningens gavlparti afskæres brat over det sidste vinduesparti før huset møder gavlen på hovedbygningen.

Helt anderledes forholder det sig med hovedbygningens komposition. Som udgangspunkt er facadeopbygningen helt efter bogen med en fremskudt midtrisalit, der mod gårdsiden dækkes af en Attika med urkvist, mod parken halvcirkulært springer frem under en altan med balustrade. Siderisalitterne mod gården står fuget á refends, mod haven med glatte blindspejle. Facadeopbygningen markerer tydeligt midterpartiet som et adgangsparti med de høje fløjdøre og siderisalitterne markerer bygnings afslutning.

Proportionerne på den halvcirkulære udbygning mod parken er desværre mindre vellykkede, idet fremspringet er ført ret ubehændigt ind på bygnin-

gen, således at cirkelslaget bogstavlig talt karambolerer med de tilstødende vinduesfag. Arkitekt C. F. Møller har også undret sig over forløbet og mente under restaureringen i 1960'erne at kunne konstatere, at apsiden er kommet til under selve byggeprocessen, da han i bygningens fundament mod øst under kældergulvet fandt et ubrudt lige sokkelforløb i flugt med facaden. Et forhold, der kunne understøtte denne teori er opbygningen af de cirkelformede indre vægpartier i havestuen og biblioteket. En opbygning af disse vægpartier i simple pudsbelagte lodretstillede planker kunne tyde på at rummet oprindeligt har været tænkt rektangulært. På den anden side må man indrømme, at tænker man de ovale rum fjernet til fordel for et ordinært rektangulært rum, ja så er meget af den klassicistiske komposition gået fløjten.

Endvidere forholder det sig sådan, at betragter man facaden mod gårdsiden etage for etage vil man i bygningens stueniveau finde en rytmik præget af balance og ro. Vinduesformaterne nær det gyldne snit understreger en tyngde, som får bygningen til at stå på jorden. Mere problematisk forholder det sig med vinduerne på første sal. Her har man formået at isætte kvadratiske vinduer med en indbyrdes afstand betænkelig tæt på vinduesbredden. Det kan man ikke! Denne første sal falder aldrig til ro. Beskueren kan visuelt ikke forholde sig til, om det er solitære huller i et samlet murværk, eller der er tale om et sammenhængende vinduesbånd. Under forudsætning af, at det er det sidstnævnte, der fra arkitektens side har været målet, er dette ikke lykkedes. Hertil kommer, at de kvadratiske vinduers placering midt mellem gesimsen og det vandrette murfremspring mellem stueetagen og første sal får vinduerne til at svæve uden sammenhæng med stueetagens vinduer. Det visuelle helhedsindtryk bliver således uharmonisk og usammenhængende og

man fornemmer næsten, at der her er tale om to forskellige bygmestre, der har villet hver sin vej.

Med hensyn til hovedhusets tag giver tagfladens proportioner ikke tilstrækkelig vægt til at afstemme balancen mellem tag og facade. Et højere tag, hvor de yderste skorstene blot var rykket nogle skifter ind fra gavlenes valme, således at de kommer til at ride på selve rygningen, ville have givet bygningen et rankere og mere stateligt korpus.

Inspirationen til bygningskompositionen skulle Zuber have hentet fra Jardins Bernstorff Slot opført 1759 til udenrigsminister A. P. Bernstorff. Vel ikke nogen tilfældighed, da Zuber som bekendt var elev af hofarkitekten, og derfor skolet i Jardin's opfattelse og fortolkning af klassicisme. Og ej at forglemme: Güldenchrone og Bernstorff kendte hinanden indgående, idet det var udenrigsminister Bernstorff, der udnævnte Christian Frederik Güldenchrone til gesandt i Wien. Valget af Zuber skal givetvis ses i sammenhæng med, at Zuber under sin mesters ophold i udlandet havde søgt at gøre sig gældende gennem flere større byggeprojekter i det jyske så som restaureringsarbejder på Århus Domkirke samt opførelsen af Rathlousdal ved Odder.⁶

Sammenstiller man plantegningerne af Bernstorff Slot med tegningerne af Moesgård, (fig.6) er det første, der falder en i øjnene, den store forskel, der er i dybden på de to bygninger. Det er klart, at en sådan forskel må have indflydelse på bygningernes planløsning. Alligevel er det for Moesgårds vedkommende lykkedes overordnet at få etableret den samme komposition som på Bernstorff; oven i købet med detaljer, der er meget mere regelrette i relation til husets symmetri. Det centrale repræsentative ovale rum flankeret af større rum til hver side afsluttende med de fire hjørnekabinetter, der omslutter domestiktrapperne, må betegnes som ren skole. På Bernstorff er bagtrap-

perne anbragt meget mere tilfældigt, ligesom rummene for aftrædelse også virker lidt tilfældigt placeret. Dermed ikke sagt, at de oprindelige toiletforhold på Moesgård skulle være mere afklaret end på Bernstorff; specielt ikke når det nu i forbindelse med restaureringen viser sig, at gavltilbygningerne med toiletrum som så meget andet må være et senere påhit fra bygherreside, og derfor tilføjet under selve opførelsen. Under alle omstændigheder har det nu under restaureringen kunnet konstateres, at tårnudbygningerne ikke er i fuldt forbandt med gavlparterne. Dette understøttes også indvendigt i trapperummene, hvor man tydeligt kan se resterne af udhugne vinduesnicher i overgangen mellem trapperum og tårnudbygningen. Gad vide om de små »hemmeligheder«, man finder flere steder inde i bygningen, ikke er de oprindelige aftrædelsesrum?

Vel er Moesgård på mange områder en lilleputudgave af det sjællandske forbillede: Adgangen til hovedbygningen sker gennem en entré, hvor man på Bernstorff betræder en stor hall i bygningens halve dybde. Til gengæld er Moesgård i besiddelse af flere gennemgående rum i husets fulde bredde, hvorved disse får et pragtfuldt lysindfald både fra øst og vest. En skrøne skal i denne forbindelse aflives: Den knækkede og fordrejede hovedtrappe, som mange gennem tiden har tolket som et nødvendigt resultat af de smalle bygningsproportioner. Dette er ikke rigtigt! Jo, hvis vi var tilbage i barokken. I så tilfælde ville man nærmest falde over trappen, så snart man kom indenfor, idet trappeforløbet i tidens ånd var placeret midt i ankomstrummet, hvorved trappen med sin imponerende pompøsitet også fortalte om husets mangfoldige rum. Men i klassicismen rykker trappen ud af det centrale ankomstrum til et tilstødende naborum, hvor den ikke gør den samme stads af sig som tidli-

gere. Nøjagtig det samme forhold gør sig gældende på det meget større Bernstorff.

Forhistorisk Museum Moesgård udgav i 1970 ved afslutningen af de store restaureringsarbejder en lille bog om stedets og bygningernes historie.⁷ Heri udlægges et sæt gamle plantegninger af hovedhuset og fløjhusene som værende Zubers originaltegninger. Dette kan umuligt være tilfældet. Ikke alene er trappeforløb og dörgennembrud placeret anderledes end de aktuelle forhold; men rumproportionerne er også meget anderledes end de faktiske. Dertil kommer skrifttypen eller rettere typerne, der helt klart indikerer, at tegningerne er fremstillet noget senere. De skriftlige informationer på tegningerne henleder læseren til 1823, hvor staten overtager Moesgård og indsætter en administrator benævnt kammerherre Roepstorff. Bygningskomplekset bliver i denne forbindelse opdelt i to, hvor det præciseres hvilke lokaler geheimerådinde Guldencrone respektive kammerherren råder over. Derudover er det på tegningerne markeret hvilke kakkelovne som Roepstorff i forbindelse med statens overtagelse har anskaffet. Men uanset hvor gamle tegningerne end måtte være, giver de skriftlige oplysninger samt de divergerende planløsninger en ledetråd for de aktuelle undersøgelser i forbindelse med restaureringen: Er der gennem tiden foretaget ændringer af trappeforløb og dørplaceringer, og er det rigtigt, som de gamle tegninger viser, at Nordre Fløjhus har haft det samme trappeforløb til loftet som det er tilfældet med Søndre Fløjhus?

5. Hovedhuset

Ved blotlægning af hovedhusets tagkonstruktion blev alle spær og hanebånd undersøgt for spor, der kunne tyde på genanvendelse, og det viste klart, at der for hovedpartens vedkommende var tale om genanvendt

Fig. 7. Sammenskræring af genanvendt spær og hanebånd på hovedhuset.
Foto: FM 2008.

tømmer. Nummereringen af spærfødder mod gårdsiden og parksiden stemte ikke overens og var desuden uden numerisk rækkefølge. Endog var der for en del hanebånds vedkommende tale om en helt tredje nummerering samtidig med at der på disse fandtes en del ældre tap- og dybelhuller (fig. 7).

Nummereringen mod gårdsiden var udført med romertal, hvorimod parksidens numre var stukket ud med stemmejern. De udtagne træstykker fra spærkonstruktionen til dendrokronologisk undersøgelse gav desværre ingen resultater, idet antallet af årringe var for få.

Overraskende var det derimod, at de dateringsprøver, der blev udtaget af bjælkelaget mellem første sal og tagetagen viste, at disse bjælker alle er fældet umiddelbart før eller inden for en kort årrække før opførelsen. Den ældste af de undersøgte bjælker daterer sig til vinteren 1767-68 med de yngste fældet vinteren 1775-76. Det må på den baggrund antages, at det åbenbart fra starten har været hensigten

at lade lofterne på første sal fremstå som bemalede bræddeløfter med synlige bjælker, der alle er fint til-dannet med kvartstafaffasninger. Oven i købet er de enkelte loftsbrædder blevet på limet papirstrimler over samlingerne, således at loftsfladerne efter bemaling er fremstået som plane ubrudte flader. Bjælker såvel som loftsbrædder har alle været bemalet med den samme vissengrønne eller olivengrønne farve. Dateringer på bjælkerne, der rækker mere end ti år tilbage i forhold til husets opførelse, foranlediger en til den formodning, at med mindre hugsten var foretaget med henblik på lager til anden anvendelse, ja så kunne noget tyde på, at projektet kunne være af ældre dato. Måske er der allerede ved ladegårdens etablering tænkt på at komplettere anlægget med en beboelsesbygning på dette sted.⁸

Forbliver vi i husets tagetage og besigtiger skunk- og skrævægge til loftsrummene mod parksiden, kan det umiddelbart konstateres, at en del genanvendte bemalede brædder med stiliserede blomstermotiver i blå og sorte nuancer må stamme fra en lofts- eller vægbeklædning i et fornemt rum i et ældre, nu nedtaget hus. Det forekommer åbenbart, at man ikke har haft nogen veneration for disse materialer, idet brædderne er genanvendt efter forgodtbefindende og blandet med nyere uhøvlede brædder (fig. 8).

Noget overraskende forekommer det, at opbygningen af værelsernes bræddevægge virker ret skødesløst uden sammenfasning, for slet ikke at tale om afskæring i afmålte længder. Det sydligste af rummene skiller sig ud fra de øvrige, idet dette er opbygget af lodretstillede brædder, hvor de øvrige rum alle er opført af vandrette brædder. Dette kunne tyde på, at dette rum er opført senere end de øvrige. Et enkelt bevaret interiørfoto fra altankammeret, taget umiddelbart før huset restaureres i 1964 viser tydeligt, at

Fig. 8. Oliebemalede planker med stiliseret bladornamentering på urkvistens nordlige flunk. Genanvendte lofts- eller panelplanker sandsynligvis fra Skumstrup. Foto: FM 2008.

Fig. 9. Altankammeret umiddelbart før restaureringen 1964-70. Forfaldet er tydeligt. Foto: Moesgårds billedarkiv.

loftskamrenes vægge og lofter altid er fremstået som bemalede rå bræddevægge uden tapet (fig. 9).

C. F. Møller brød sig ikke om kvistene på hovedbygningen, så han dristede sig til ud over samtlige kviste på fløjhusene også at fjerne kvistene mod gårdsiden ud fra argumentet, at de ingen reel funktion havde.

De eksisterende kviste mod gårdsiden er altså bortset fra urkvisten alle af nyere dato. Dette ses nu tydeligt, da de nye kviste har zinkbeklædte flunke, mens de oprindelige på husets østside alle har murede flunke.

Uret i urkvisten er et såkaldt gårdur med slagværk og timeangivelse. Det er kun forsynet med en enkelt viser, hvilket er typisk for bygningsure fremstillet før 1710-20, hvor minutviseren kommer til her i Danmark. Slagværket betjener en malmklokke, der rider over det blytækkede tag ophængt på en tidligere vognstang! Klokken er øverst forsynet med en påloddet inskription lydende »*Wilhelm Gülden Croon & Regitre Sophia Wind*«. Åbenbart kunne klokkestøberen ikke fremskaffe et z i navnet Regitze, da han voksede bogstaverne på siden af klokken. Over en kristusfigur med udslåede arme – den sejrende Kristus – står »*In Exelsis Deo*« – til Guds ære – hvilket tyder på, at klokken oprindeligt er tiltænkt en kirke (fig. 10).

Nederst har klokkestøberen selv signeret sit værk »*Rudolph Melchior – Me fecit*« med årstallet 1677. Det bemærkelsesværdige er nu, at Melchior først bliver mester to år senere – altså 1679, og at han herefter agerer i det nørrejyske med de største klokker opsat i Budolfi Kirke i Ålborg og ellers i kirkerne i Lemvig, Lovns, Øsløs, Klejstrup, Thorsted og Nr. Sundby.⁹ Christian Frederik Güldenchrone foranstalter, at Malling Kirke får ombygget tårnet i 1776, altså få år før hovedbygningen opføres, så man kunne formode, at klokken oprindeligt har siddet i denne kirke og er blevet overflyttet til den nyopførte hovedbygning på Moesgård.

Hvorfor den er nedtaget for at blive anbragt på en verdslig bygning, finder vi forklaringen på, ved at undersøge klokken indvendig. Ja, perpendiklen er selvagt fjernet, for at klokken kunne komme op at hænges på sin vognstang, men kigger man nærmere efter, er der på indersiden en række fordybninger, hvilke

udgør en form for klinkning. Klokken er altså på et tidspunkt revnet, sandsynligvis mens den sad i klokketårnet på Malling Kirke.

Vi forlader nu husets tagetage, idet vi må konstatere, at der i denne etage ikke er foretaget andre ændringer end etablering af et badeværelse i det tidligere uudnyttede søndre loftsrum, samt at der i forbindelse med restaureringen 1964 blev etableret et trappeforløb fra det nordre gavltårns anden etage op til tagetagen. Det skal dog nævnes, at det under restaureringen noget overraskende lykkedes at

Fig. 10. Under restaureringen blev den nedtagne klokke opbevaret i laden på en palle til nærmere undersøgelse. Foto: FM 2008

finde den oprindelige fløjdør til den nu rekonstruerede døråbning mellem stueetagens forstue og havestue begravet under flere lag mineraluld på hanebåndsloftet. Bemærkelsesværdigt var det også, at der andetsteds på loftet fremkom en enkelt af de sammenklappelige indvendige vinduesskodder fra de kvadratiske vinduer på første sal. Vinduesskodden er fremstillet af 30 cm brede planker forbundet med bladhængsler af jern. Således kan skodden slås sammen på midten hvor de to pladehalvdele er hængslet til hinanden med ganske tynde og sirligt fremstillede lågehængsler også fremstillet af jern. Skodden er kun bemalet med et enkelt lag maling i en lysegrå nuance, hvilket kan tolkes som en forholdsvis kort anvendelsesperiode – en indikation af at huset oprindeligt kan have været tiltænkt aflukket i perioder a la en sommerbolig (fig. 11). Interessant er det også at undersøge havestuens genfundne fløjdør uden greb, låsetøj og langskilte, men med messing-hængslerne intakte. Den er kun bemalet med to grå farvenuancer, hvoraf det underste lag er en del mørkere end det øverste lag. Døren har altså ikke undergået den ådring, som stueetagens øvrige døre og paneler har fået på et tidspunkt i Thorkild Dahls ejerskab. Dørpartiet er sandsynligvis fjernet i forbindelse med anskaffelsen af et supplerende tredje mineralieskab,¹⁰ der nu er placeret i gangarealet på første sal.

Denne første sal må som ovenfor beskrevet have virket meget spartansk uden pudsede lofter og uden paneler, blot med vissengrønne bræddelofter og synlige bjælker. Det har ikke umiddelbart kunnet spores, om dørplader og paneler har været bemalet i samme vissengrønne farve, idet de inderste farvelag minder om farvelagene på den genfundne dør og skodde i grå nuancer. Betragter vi rummene i dag med stuklofter, er det svært at forestille sig, at der oprindeligt har

Fig. 11. Vinduesskodde, der passer i vinduesåbningerne på hovedhusets 1. sal. Foto: FM 2008.

været en del højere til loftet, specielt når vi under de nuværende forhold med forsænkede pudslofter må konstatere, at de kvadratiske vinduespartier er placeret meget lavt i rummene – for slet ikke at tale om det ovale biblioteksrum, der helt klart først har fået sit

klassicistiske og fuldkomne præg efter at der er etableret pudsede lofter. Hvornår dette er sket vides ikke med sikkerhed, men sandsynligt er det, at den endelige aptering er foranstaltet af Frederik Julius Christian Güldenchrone, efter at han overtager hovedgården og baroniet i 1788.

Ellers må det konstateres, at der ikke er sket de store ombygninger på denne etage. Som en pendant til den smalle trappe fra biblioteksgangen op til tagetagen var der oprindeligt et indbygget skab modsvarende trappen for at danne symmetri omkring fløjddøren ind til biblioteket. Dette skab er fjernet mens museet har haft til huse i bygningen, men sporene kan stadig anes på de bemalede gulvplanker.

Interessant er det at betragte forholdene omkring domestiktrapperne og de tårnlignende udbygninger i gavlene. Blot ved at gå fra trappereposerne ud i forgangen til toilet- og skyllerum fornemmes klart et knæk i gulvforløbet. Betragter man muråbningerne nærmere, ses det tydeligt, at de skrå lysninger med den ganske enkle dekoration i form af et indhug tyve centimeter under buestikkets vedhæftning til murpillen i proportion nøje svarer til forholdene omkring vindues-partierne. Endnu et forhold, der indikerer, at gavlundbygningerne ganske vidst er et appendix til det oprindelige projekt, men også en tilføjelse, der er påbegyndt før opmuringen er afsluttet, idet hovedhusets murkrone ikke er gennemgående langs gavlforløbet, men følger rundt langs tårnenes tre sider. Det må således konkluderes, at muråbningerne oprindeligt har været tiltænkt som vinduesåbninger med lysindfald til de bagved liggende domestiktrapper. Forestiller man sig nu de tilmurede viduespartier i gavlene ind mod hjørnekabinetterne genåbnet sammenholdt med de centralt placerede vinduer mod trapperummene og

sidestiller dette tredelte gavlparti med gavlene på Bernstorff Slot, ses en tydelig lighed og sandsynlig inspirationskilde (fig. 12).

De to gavlundbygninger er ens opbygget, men ikke ens indrettet. Den nordre udbygning indeholder fire aftrædelsesrum, to på hver etage i tilknytning til hjørnekabinetterne. Dog har der aldrig været direkte adgang rummene imellem som anført på føromtalt plantegning fra 1823. I bunden af tårnet forefindes en separat udgang til det fri, hvorigennem man kan forestille sig, at de latrinære efterladenskaber er bortskaffet. Man kunne antage, at der fra hvert rum har været en form for faldstamme til spandene i kælderetagen. – Noget af en luksus, når man sammenligner med forholdene på Bernstorff Slot. Det var for øvrigt her på første sal mod øst, at Thorkild Dahls datter Bothilde på sine gamle dage som det eneste sted i hovedbygningen fik indlagt et vandskylende toilet, i forbindelse med at der i Nordre Fløjhus blev indlagt vand til lejerne af dette hus.

Førstesalen i gavlundbygningen mod syd er indrettet som et sammenhængende rum uden spor af tidligere skillevægge. Da dette etageafsnit oprindeligt var forbeholdt baronen,¹¹ kunne man antage, at der er tale om et baderum, det mest private rum af alle. De underliggende toiletrum i stueetagen har ikke som i nordenden af huset haft frit fald, da det ikke har været muligt både at etablere opmagasineringsrum og samtidig underjordisk gennemgang til økonomifløjten eller det søndre fløjhus. Der er ej heller fundet spor i murværket af en udvendig dør tilsvarende døren i nordenden.

Hovedbygningens stueetage har som sådan ikke været berørt af den nys overstående restaurering, men der skal alligevel knyttes et par bemærkninger til den ud fra en helhedsbetragtning.

Fig. 12. Gavlf- og facadeparti af Bernstorff Slot. Foto: FM 2010.

Denne etage må med rette betegnes »la belle etage«. Med hele tre gennemgående stuer¹² med lysindfald fra såvel øst som vest, hvor rummene på langsiderne flankeres af brede fløjdøre, er der ikke megen væglplads til overs, når man også tager i betragtning at det ene vægparti har været domineret af en stor kakkelovn. Alligevel må disse rum med deres høje vinduer betegnes som essensen af drømmen om et repræsentativt hus midt i den smukkeste natur – rum skabt til selskabelighed. Og naturen blev i høj grad inddraget. Samtlige lodposte i vinduerne i husets stueetage er forsynet med skudrigler, således at posten kunne fjernes for ikke at hindre det fulde udsyn! – Hvorvidt denne specialitet er oprindelig eller

af senere dato få stå hen i det uvisse, men beretter uanset datering om en higen efter den ugenerede kontakt med naturen (fig. 13).

Kælderetagen med de fint bemalede fyrretræsbjælker og de udskårne egebjælker dokumenterer helt åbenlyst tilstedeværelsen af genbrugte materialer. I den nordre halvdel af kælderen, hvor gulvniveauet er højere end i den øvrige kælder, ses tydeligt, at kælderydermurene i en højde af 50 centimeter er væsentlig tykkere end de øvrige kælderydervægge. Dette er tidligere tolket som rester af en nedbrudt bygning. Imidlertid antyder de tykke fundamenter kombineret med det højere liggende gulv, at det var i denne bygningsdel, der var indrettet våning til vægteren.¹³

Fig. 13. Skudrigel på lodpost i hovedhusets stueetage. Foto: FM 2011.

Det højere liggende gulv har sammen med de tykke vægge reduceret risikoen for indtrængende vand i beboelsesområdet. Prisen for denne sikring var så, at rumhøjden reduceredes tilsvarende. Det samme forhold gør sig gældende i fløjhusene, hvor mand-skabsrummene befinder sig i et højere niveau end arbejdsrummene. For Nordre Fløjhus vedkommende gør hele tre niveauer sig gældende med køkkenet og dyrlægerummet i øverste niveau, dernæst bødkerkælderen og nederst den kolde kødkælder.

Kælderetagens ruminddelinger afspejler klart de oven liggende etagers skillevægge. Det er her, man kan få et overblik over husets konstruktive opbygning, idet kælderens skillevægge afspejler de oprindelige ruminddelinger i etagerne oven over.¹⁴ Men

Fig. 14. Nu tilmuret aftræksåbning fra bageovn i hovedhusets sydligste skorsten. Foto: FM 2010.

det er også her nytterummene oprindelig var placeret med forråds-kamre, vinkældre og køkken. Desværre er ildstedet med den murede kappe i det oprindelige køkken i dag fjernet, og de eneste spor, der er tilbage, findes i bunden af den søndre skorsten, hvor der i væggene ind mod køkkensektionen ses flere aftræksåbninger til bageovnene (fig. 14).

Karakteristisk for hovedbygningens fire skorstene er, at de alle er meget store i kælderetagen, modsvarende skorstene i fløjhusene, hvor det af størrelsen helt op til skorstenspi-ben tydeligt fremgår, hvilken skorsten, der har været tilsluttet et ildsted. I hovedbygningen fortsætter de store skorstene deres forløb op gennem etagerne for først at indsnævres i tagetagen over hanebåndshøjde. Det er således ikke muligt

ved at beskue bygningen udefra umiddelbart at konstatere, hvor i huset køkkenet har været placeret. På fløjhusene ses derimod tydeligt en markant forskel i størrelsen på skorstenspiberne.

I bund og grund er der op gennem tiden ikke sket de store ændringer i denne kælderetage. Det oprindelige køkken fortsatte som konditori efter økonomifløjens tilblivelse og vinkældrene bestod fortsat under de østvendte hjørnekabinetter.¹⁵ Derimod blev trappeforbindelsen til den søndre domestiktrappe fjernet i forbindelse med C. F. Møllers restaurering ligesom funktionen i bunden af nordre gavlundbygning forsvandt i forbindelse med fornyelse af de sanitære forhold med etablering af separate herre- og dametoiletter i et tidligere forråds-kammer. Det er derfor i dag med stor glæde fortsat at kunne betrede de teglbelagte gulve, hvor krumning og andre ujævnheder fortæller om en bygning fuld af aktivitet gennem mange generationer.

Fig. 15. I flere af kældrens loftsbjælker er der indridset initialerne BD udformet som et dobbelt hjerte. Foto: FM 2010.

Mange har sat deres spor, ikke kun i form af fodspor, men også i form af inskriptioner og initialer. På flere af loftsbjælkerne i kælderetagen ses et symbol i form af to liggende hjerter med en lodret streg gennem hjerternes krumninger (fig. 15). Mon det ikke skulle være en lille pige ved navn Bothilde Dahl, der her har markeret sin kærlighed til stedet. Mindre flatterende er inskriptionen på indersiden af døren til kælderrummet under det nordøstre kabinet. Her står »Kasernen«! Er det mon skrevet af en person, der fandt arbejdsforholdene urimelige?

6. Kavalersfløjen

Denne betegnelse på det nordre fløjhus blev anvendt i de over ethundrede år, familien Dahl boede på Moesgård. Begrebet sætter bygningen og dens funktioner i relief sat over for det søndre fløjhus, der som økonomifløj kun indeholdt rent praktiske og nødvendige funktioner.

Nordre fløjhus er som en selvstændig bygningsenhed givetvis oprindeligt tænkt opført og indrettet som forvalter- eller inspektørbolig. Men huset har også rummet praktiske funktioner som bødkerkælder, og i relation hertil røg-, salt- og kødkælder. På loftet var der en overgang oplag af gavntræ, mens de nordligste gavlværelser også på et tidspunkt er blevet inddraget til oplag af rug.

Forvalterboligen blev under baron Frederik Julius Christian Güldenchrone benyttet som bolig for dens brodersøn Ove Christian Ludvig Güldenchrone, der efter den barnløse Frederik Julius Christians død i 1823 overtog baroniet Villhelmsborg. Brodersønnen forblev dog boende i Nordre Fløjhus, indtil han i 1824 flyttede over på baroniets hovedsæde i en gammel bindingsværkslænge. Først i 1844 kunne han efter et omfattende og storstilet byggeri flytte ind i

Thielemanns nyopførte hovedbygning. Derudover har fløjen gennem en årrække været beboet af ritmester Jeermin til Avsumgård ved Ringkøbing, ligesom den senere i en lang periode under Bothilde Dahls husførelse fungerede som sommerbolig for pensionerede direktører og officerer.

Huset bærer i høj grad præg af at have fungeret som en standsmæssig bolig. Bag de i dag gråmalede dørgerichter gemmer der sig en mørkebrun bemaling med guldstafferinger. Om der her er tale om en egentlig odring eller blot en jævn bemaling, har ikke kunnet identificeres. Ligeledes har den store stue ud mod gården kaldet »Salen« før den blev forsynet med stuklofter været fint dekoreret. Parallelt med og cirka ti centimeter under det oprindeligt blommefarvede bræddeloft blev der under afdækning af den senere tilkomne stuk fundet en oliebemalt frise i en bredde på cirka tyve centimeter. Frisen var udført som en bort af »løbende hunde«, hvor mellemrummet i de åbne bølgetoppe var udfyldt med en stiliseret fransk lilje. Midt i hver bølge var der en cirkulær udsmykning, der mest af alt leder tanken hen på middelalderkirkernes viekors. Frisen afsluttedes både foroven og forneden af en vandret rødbrun staffering, hvis farve i en nedtonet karakter har dannet den egentlige vægfarve (fig. 16). Sandt at sige et fornemt rum, som efter at det blev forsynet med pudsede og stukudsmykkede lofter også er blevet dekoreret. Den nu op-hængte roset i afstemte gule og grønne nuancer forestillende et sekskantet blomstermotiv er et aftryk af det oprindelige bemalede pudslag. Nedtagning, af-træk og konservering er udført af farve-konservator Lars Vester Jakobsen.

Adgangsforholdene til boligen er gennem tiden blevet ændret en del, idet trappeforløbet fra indgangsdøren og op til lejligheden må være gjort bre-

Fig. 16. Bemalet frise under fodrem langs ydervæggen i Ndr. Fløjhus. Foto: Torsten Hinge.

dere såfremt man kan tro plantegningen fra 1823. Her er halvsvingstrappen op til loftsetagen indtegnet som en pendant til det eksisterende trappeforløb til loftet på Søndre Fløjhus. Dette kan umiddelbart ikke have ladet sig gøre, med mindre indgangspartiet på et tidspunkt er ændret radikalt. De overskårne bjælkeender som vederlag for grat- og stikspær langs murkronen umiddelbart over det ind tegnede trappeforløb indikerer da også, at loftstrappen oprindelig har haft den placering og udformning, som tegningen fra 1823 fortæller. Trappen er så senere nedbrudt og placeret i husets nordgavl, som det er gengivet på Georg Pfaff og Regnar Wieds opmålingstegning fra 1910. Der har ikke oprindeligt været direkte adgang fra beboelsesafsnittet til kælderetagen, idet dele af den eksisterende smalle trappe meget ubehændigt er hugget ind i bygningens gavlydermur, med vanskelig passage til følge. (fig. 17)

Eneste adgang må derfor have været fra den udvendige trappe mod gården placeret smukt midt i bygningens midterakse som en pendant til kældertrappen på Søndre Fløjhus.¹⁶ I det hele taget er der op gennem

Fig. 17. Udhugget trappeforløb til husets kælderetage. Foto: FM 2010.

tiden foretaget en del flere rumændringer i dette hus end det er tilfældet med hovedhuset og økonomifløj. Måske afspejler dette forhold de mange og vidt forskellige anvendelsesformer huset har haft.

I forbindelse med den nu overståede restaurering har det kunnet konstateres, at intet blotlagt bygnings-tømmer i denne bygning er genanvendt. Spær såvel som hanebånd bærer overensstemmende nummering, selv om de ikke altid er opsat i numerisk rækkefølge, og etagerne bjælkelag bærer ej heller præg af genbrug. Alle bjælker i kælderetagen er afrenset for kalk, og der er ikke fundet underliggende malingsrester på disse. Tilsvarende de i forbindelse med restaureringen afdækkede bjælker over det pudsede loft i »Salen«, der fremstod bemalede i samme farve som loftsplankerne og med kvartstafaffasninger. Lidt forfinet kunne man måske karakterisere følgende: Loftsbræddernes anlæg mod bjælkerne var udført forsænket og med et ekstra lag guldplanker oven på

loftsbrædderne. Måske et resultat af, at loftsrummet har været tiltænkt som oplag? I givet fald har konstruktionen reduceret risikoen for nedfald af støv med mere fra loftsrummet.¹⁷

I forbindelse med forundersøgelserne inden den egentlige restaurering kunne påbegyndes var det farvekonservator Lars Vester Jakobsens opgave af afdække og analysere malingslag på døre og vinduer foruden de mange lag kalk på facaderne. Resultaterne af undersøgelsen er optegnet i rapporten: »Farveundersøgelse af eksteriør med forslag til farvesætning«. Summarisk set er der for facadernes farveholdning tale om tre røde kalklag, hvoraf det inderste er det lyseste. Oven på disse tre lag følger et enkelt gult lag, herefter et hvidt afdækningslag under to mørkerøde lag, og endelig forekommer der herefter et utal af hvide og grålige nuancer. Resultatet af undersøgelsen er umiddelbart ikke overraskende og vel nærmest som forventet: Bygningskomplekset har i hovedparten af de 230 år, det har eksisteret, været grå- eller hvidkalket.

Rapporten omfatter imidlertid også en undersøgelse af kalklagene i mellembygningerne mellem hovedhuset og fløjhusene, idet det kunne formodes, at sammenbygningerne fra starten ikke havde været overdækket med tag, men åbne konstruktioner. I så tilfælde ville indervæggene overalt i mellembygningerne have været kalket i samme farve som facaderne. Overraskende viste der sig vidt forskellige resultater for nordre og søndre fløjhus vedkommende.

Hvor vægpartierne i mellembygningen til søndre fløjhus, bortset fra hovedhusets sydgavls ene røde lag,¹⁸ altid har været hvidkalkede, fandt man ved nordre fløjhus, at hovedhusets nordre gavl var i besiddelse af hele tre lag rød kalk, svarende til de tre inderste lag på facaderne. En umiddelbar identifikation af at

nordre fløjhus sandsynligvis måtte være påbygget noget senere end det søndre. At dette imidlertid ikke kan være tilfældet underbygges af de skriftlige kilder, hvoraf det fremgår, at Horsensbygmesteren Anders Kruse i 1778 har foretaget afleveringsforretning på såvel hovedhuset som det nordre fløjhus.¹⁹

Forklaringen på de mange farvelag skal imidlertid søges i konstruktionen af mellembygningen. Spor i østvæggen ud mod parken viser tydeligt, at der oprindeligt her har været en bred portlignende åbning. Det har altså været muligt for beboerne i nordre fløjhus at gå direkte ud i den del af parken, der støder op til fløjhuset. Det uhindrede indblik i bygningen har således fordret at væggene i flere omgange er blevet overkalket svarende til facadens forskellige farveholdninger. Ved søndre fløjhus har det tilsvarende murparti kun været forsynet med en mindre dør og

et lille vindue, der senere er blevet tilmuret for herefter kun at udgøre en indvendig niche. Døren har da også kun givet adgang for køkkenpersonalet til urte- og grøntsagshaven (fig. 18).

Fælles for de to mellembygninger er det forhold, at de på et tidspunkt begge har fået ændret den lave tagkonstruktion mod gårdspladsen. Spor i hovedhusets gavle viser, at det lille saddeltag, der forbinder fløjhusene med hovedbygningen er kommet til senere og har erstattet en mere simpel konstruktion udgjort af et enkelt spær hvilende på murkronen uden egentlig sadel. Visuelt har det betydet, at mellembygningernes tagflader ud mod gårdsiden ikke har udgjort så mange tagskifter som i dag og derfor virket mindre markante. Det må således konkluderes at de såkaldte mellembygninger aldrig har stået uden tag, men at tagkonstruktionerne på et tidspunkt har fået et andet forløb.

Fig. 18. Hovedhusets nordgavl og det nordre fløjhus sydgavl med mellembygningen, hvor der i murpartiet anes en tidligere større portåbning. Foto: FM 2010.

7. Økonomifløjen

De to fløjhuse synes ved første øjekast at være fuldstændig ens, hvilket dog langt fra er tilfældet. Hvis man betragter hovedhuset og nordre fløjhus i jordniveau ser man tydeligt den tilhugne kvaderstensso-

kel, der i et sammenhængende forløb går gennem de to bygningssektioner. Ser man herefter på søndre fløjhus, er der her ingen tildannet sokkel, men derimod syldsten. Denne konstruktionsform er vel næppe valgt, blot fordi der her er tale om en køkkenfløj,

Fig. 19. Lisen på Nordre Fløjhus. Forbandet er her tilrettet så det danner lodrette muraferænsninger. Foto: Jens Velleu 2008.

Fig. 20. Lisen på Søndre Fløjhus. Forbandet er ikke tilrettet de lodrette linjer, så forhugning har været nødvendig.

men snarere af besparelshensyn rent økonomisk. Samtidig kan det undre, at flere konstruktionsmæssige forhold ved opførelsen af denne bygning er valgt udført mere dilettantisk sammenlignet med nordfløjen. Hvor lisenerne mellem vinduerne i det nordre hus er muret i et tilpasset forbandt, hvorved lisenernes lodrette murfremspring dannes af stenene, har man på søndre fløjhus ikke tilpasset forbandet. Det har således været nødvendigt efterfølgende at tilhugge hver enkelt sten for herved at tildanne de lodrette murfremspring (fig. 19 og 20). Sammenholdes disse registreringer med det faktum, at hovedhusets søndre gavl modsat den nordre har været rødkalket også hvor fløjhusets tagkonstruktion møder gavlen, tyder alt på at opførelsen af denne bygning er påbegyndt efter hovedhusets færdiggørelse. Søndre Fløjhus må således karakteriseres som en kopi af Anders Kruses Nordre Fløjhus (fig. 21).

Fig. 21. Tagstol ved hovedhusets sydgavl hvor mellembygningen støder ind på gavlen. I tagværkets trekant ses det oprindelige inderste farvelag. Nederst i billedet anes vinduesfalsen til et nu tilmuret vinduesfag. Foto: FM 2008.

At begge fløjhuse i kraft af deres konstruktive opbygning, hvor bygningskroppene ligesom en trækharmonika er trukket fra hinanden respektive sammenklemte, uvilkårligt vil få meget forskellige udtryk for gård- og havefacadernes vedkommende, er ikke overraskende. Sjældent kan man opleve lignende tilfælde, hvor der i den grad er divergens mellem de to facader, og ingen kan vel være i tvivl om, hvilken af facaderne, der er den fornemme. Men hvor nordre fløjhus overalt har ens vinduesstørrelser uanset facadeorientering, er det ganske anderledes for søndre fløjhus. Her er vinduesformaterne større mod havesiden end mod gårdsiden, og de er for øvrigt også placeret lavere mod havesiden end mod gårdsiden.

I forbindelse med de bygningsarkæologiske undersøgelser i denne søndre fløj er der ikke som i hovedhuset fundet genanvendt bygningstømmer hverken i etagedæk eller tagkonstruktion. Til gengæld har det ved tidligere istandsættelsesarbejder i bygningens kælderetage kunnet konstateres, at flere skillevægspartier er opført eller i hvert tilfælde delvis opført af genbrugte teglsten med et større format end bygningernes øvrige sten. Tilsvarende sten forekommer endvidere partielt i den krumme forbindelsesmur mellem søndre fløjhus og den i 1869 nyopførte Mejerifløj. Store dele af denne mur er dog senere omsat i stenstørrelsen »dansk normalformat« svarende til mejerifløjens stenstørrelser.

Konstruktivt er bygningen mere kompleks end nordre fløjhus, ikke mindst når man ser på den »underjordiske gang« som forbinder hovedhusets kælder med fløjhuset. Forbindelsen starter i hovedhusets nedre kælderniveau for derefter gennem en tidligere rundbuet døråbning at grave sig ned under det søndre gavltårn videre under mellemgangens gulvniveau for at fortsætte i den krumme gang hen til vaskekælderens

rundbuede indgangsparti. Dette kælderrum er delt i to afsnit adskilt af endnu en stor rundbue, der strækker sig på tværs af bygningskroppen omtrent i bygningsens halve bredde. En imponerende konstruktion, særlig når man tager i betragtning at denne bue kun skal bære en halvstens skillevæg på tagen oven over. I det hele taget forekommer de bygningsmæssige konstruktioner i denne bygning mere bastante end i de øvrige bygninger, hvilket kunne tages til indtægt for, at huset her rummer vaskekælder med to indmurede gruekedler foruden bageovne samt at der i etagen oven over skulle etableres et stort køkken med ildsted og senere komfur og vandpumpe. Det åbne ildsted med en muret kappe der måler 350 cm er opført som en udbygning på den store røgkanal fra kælders gruekedler og bageovne. Kappen hviler på en jerndrager, der i hjørnerne aflastes af tilsvarende jernstolper hvilende på to tilhugne granitkvadre. På disse ses tydelige spor af, at de har været anvendt som huggeblokke. Den dobbelte jerndrager over ildstedet er forsynet med et kroneprydet stempel lydende B:L (fig. 22). L'et er endvidere udformet som en nøgle. Vandpumpen har været placeret i køkkenets nordøstre hjørne, hvor der via en faldstamme har været afløb til det fri på husets parkside. Afløbsrendens anløb mod bygningens sokkel kan stadig ses i jordniveau. Da murpartiet i nærheden af pumpen formodes altid at have været fugtigt, må det antages, at det er derfor, et felt på cirka én kvadratmeter af ydermuren aldrig har været pudset end-sige kalket, og derfor altid har stået i blank mur. Dette spor er desværre nu forsvundet i forbindelse med restaureringen, hvilket kun kan beklages.

Bygningen er i sydøstgavlen forsynet med et ydre dørparti med muret kurvehanksbue, hvor igennem der har været adgang til folkestuen.²⁰ Da indgangspartiet ikke fuldt ud respekterer gavlens strege arkitek-

Fig. 22. Smedens initialer i ildstedets bærende drager som vederlag for den store røgkappe. Foto: FM 2010.

toniske opbygning med murblændinger og lisener er det sandsynligvis derfor, man lige foran døråbningen har placeret klokkestablen med malmklokken bærende inskriptionen 1766. Overleveringer vil vide at klokken skulle stamme fra Bregnet Kirke nær Rønde. Selv samme overleveringer har også kunnet fortælle at flere af ladegårdens gitterporte oprindeligt har udgjort dele af byportene i Århus.²¹ Interessante beretninger til trods for, at de næppe har bund i virkeligheden.

8. Bearbejdning og tolkning

Gamle bygninger har i kraft af deres alder og sjæl til alle tider været genstand for fantasi og fabuleringer. Ikke få gange falder spørgsmålet derfor, om »den grå dame« – hvem hun så end måtte være – går igen i form af et spøgelse. Der må da være en eller anden,

der gennem tiden har oplevet et eller andet, der spørger! Sandt at sige har ingen set eller hørt noget, for huset er slet ikke interessant ud fra det aspekt. Der kan ikke blandt husets beboere tilskrives hændelser, der kunne give anledning til spøgeri.

At det trods alt har været interessant at studere bygningerne under restaureringen skyldes deres kompleksitet såvel konstruktivt som funktionsmæssigt. To helt centrale spørgsmål har dannet grobund for studiet: Hvor meget genbrugsmateriale er der egentlig at finde i huset, hvor gammelt måtte dette materiale i så tilfælde være, og hvor stammer det fra?

Det andet centrale spørgsmål drejer sig ikke så meget om, hvorfor som hvornår i projektet, den ene arkitekt overlader byggestyringen til den anden. Er det muligt rent fysisk at lokalisere præcist her eller der, er det en anden byggeleder, der tager over?

Da det foreliggende arkivmateriale er overordentligt sparsomt for så vidt angår tegningsmateriale, bygeregnskaber og indberetninger fra selve opførelsen, ville det derfor være naturligt at undersøge bygningen for spor, der kan indikere et og andet. Endvidere kunne det være interessant at sammenstille de nu indhøstede resultater med tidligere tiders bygningsopmålinger og registreringer.

En tidligere registrering af bygningsarkæologisk karakter fandt sted i midten af 1970'erne, hvor det på grund af store sætningsskader ved hovedtrappen og de tilstødende hippopulte mod gårdsiden var nødvendigt at fjerne hele trappesektionen.²² Ved blotlægning af hovedhusets sokkel og facade bag trappen viste det sig noget overraskende, at de i kældergangen nu tilmurede vinduesnicher oprindeligt har fungeret som vinduer, idet afblændingen set fra facadesiden tydeligt fremstår som senere tilmuringer foretaget med ukurante stenstørrelser muret uden forbandt. Sam-

menholdt med at det desuden var overraskende at finde den gennemgående kvaderstensokkel afbrudt bag trappen i en bredde svarende nøjagtigt til hoveddørens bredde, kunne de to registreringer mere end antyde, at bygningen oprindeligt har været forsynet med en central placeret ligeløbstrappe i en bredde svarende til indgangspartiet. Det er tænkeligt at Christian Frederik Güldenchrone under inspektion af byggeriet har fundet denne trappe for barok i sit udtryk, og derfor ønsket den ændret til den nuværende mere klassicistiske treløbstrappe (fig. 23).

I det hele taget tyder meget på, at baronen eller hans stedfortræder stiftamtmand Rosenørn ofte har grebet ind og har ændret projektet i opførelsesfasen. Resultatet af den bygningsarkæologiske undersøgelse

Fig. 23. Den bygningsarkæologiske undersøgelse i 1970'erne af hovedtrappen gav mange overraskende resultater. Foto: Sagsarkivet på Moesgård journal nr. 2615.

se viser med al tydelighed, at de såkaldte gavltårne ikke er i komplet forbandt med husets tilstødende murværk, og derfor må være en tilføjelse påbegyndt på et tidspunkt under selve opførelsen. Det virker derfor åbenbart, at murgennembruddene, der danner forbindelse mellem domestiktrapperne og udbygningerne, oprindeligt er tiltænkt som vinduesnicher. Tilføjelserne virker også lidt påklistede på den ellers så stringent opbyggede facade, hvor midt-resalitten på fornem vis markerer det centrale indgangsparti, og hvor bygningen langstrakt spænder ud mellem de afsluttende refendfugede siderisalitter. Ingen grund til at forlænge bygningen rent arkitektonisk. At det så alligevel sker, må skyldes baronens »nøkker«. Med etableringen af separate »chambre séparé« i tilknytning til de otte hjørneka-binetter må det siges at være en luksus, der højner bygningen rent funktionelt sammenlignet med forbilledet Bernstorff Slot.

Det kunne tænkes at Güldenchrone ved besigtigelsen af det uforholdsmæssigt lille hovedhus i relation til den også dengang store bindingsværksladegård har følt, at der manglede noget, der kunne binde bygningsanlægget sammen til et hele. Det forekommer sandsynligt, at han i den forbindelse har tænkt på familiens landejendom i Holsten kaldet Ascheberg. Her består et tilsvarende bygningskompleks af et meget lille midterhus på hver side flankeret af nogle lange krumme bygninger indeholdende stalde.

Nu forholder det sig jo sådan, at der allerede én gang er bygget på i længden, så skal der bygges yderligere på vil det være »så godt som umuligt at få et sammenhængende arkitektonisk udtryk frem«. Man kunne forestille sig disse ord sagt af Zuber. Det helt afgørende opstår imidlertid først, da Güldenchrone fordrer, at bygningerne også rent funktionelt skal

hænge sammen med gangforbindelse fra bygning til bygning. Da nægter arkitekt Zuber at være med længere, og han forlader derfor projektet. Tankespind – måske; men trods alt plausibelt! Der eksisterer ingen skriftlig dokumentation herfor.

At det såvel arkitektonisk som funktionelt ikke har kunnet lade sig gøre ses tydeligt den dag i dag. For nordfløjens vedkommende, der er opført før det søndre fløjhus, har det ikke givet funktionsmæssige problemer, idet gennemgangen her er etableret via den oprindelige nordre kælder-udgang. Derimod går det helt galt ved sammenkoblingen med søndre fløjhus. Husene kobles i første omgang funktionelt sammen i lighed med forholdene ved nordre fløjhus, men derudover graver man sig ned under det tilbyggede gavltårn, hvorved den formodede funktion med tømning af latrinspande fra tårnets kælderniveau forsvinder. Efterfølgende etableres der et murgennembrud i tårnets nederste etagedæk, hvorved halvdelen af reposen forsvinder til fordel for en trappeforbindelse mellem tårnet og mellembygningen. Konsekvensen heraf er, at adgangsforholdene til etagens to toiletter kompliceres af, at halvdelen af trappeafsatsen mangler, og man derfor træder direkte ud i det fri fra toiletterne. Funktionsmæssigt har det heller ikke været ukompliceret for køkkenpersonalet, der først skulle transportere anretningerne ned ad trappen i fløjhuset for derefter at bestige en trappe af tilsvarende højde i gavltårnet.

Rent arkitektonisk virker det noget forvirrende at gavltårnene set fra gårdsiden forsvinder ned bag de lave tage på fløjhusene, ligesom det forvirrer, at fløjhusenes facader er længere end husenes afvalmede tage. Ser man på facadeinddeling og rytmik med vinduesstørrelser og pilleformater, er det entydigt, at fløjhusenes facader strækker sig helt ind til hovedhu-

sets gavle, hvorimod taget visuelt opfattes kortere. I virkeligheden havde det været mere reelt også i facaden at markere mellembygningen som en selvstændig bygning uden at annektere fløjhusets arkitektoniske forløb med vinduer og lisener.

Betragter vi derimod bygningsforholdene fra park-siden, virker sammenbygningerne overordnet noget rodede og arkitektonisk ubearbejdede, men man må erkende, at her er der ingen tvivl. Gavludbygningen ses i sin fulde højde som et tårn, fløjhusets afslutning hen mod hovedhuset er indiskutabel og mellembygningen fremtræder her som en selvstændig bygning. At det så virker noget rodet og ustruktureret, blev der i sin tid kompenseret for ved en videreførelse af lindealléerne, således at de dækkede for de ubearbejdede bagfacader. Synd at denne del af alléen i dag er fældet til fordel for et øget lysindfald.

Der er ingen tvivl, når man betragter hovedbygningens arkitektoniske komposition, og sammenholder dette med fløjhusene: To personlige tolkninger af det klassicistiske udtryk karambolerer ved hovedbygningens gavle. Kan dette tolkes som en markering af, at det præcist er her Anders Kruse overtager projektet?

Beslutningen om fløjhusenes tilblivelse og etablering af køkkenfunktioner i det ene af husene tages på et forholdsvis sent tidspunkt i byggeforløbet. Ikke fordi køkkenet i hovedhusets kælder i den anledning forsvinder. Nej, det forbliver og benyttes efter indflytning som konditori med flere bageovne.

Men hovedhusets skorstene kan give os en indikation af, hvornår beslutningen tages. Forløbet af de tre nordligste skorstene op gennem etagerne viser blot, at de er forholdsvis store i dimension med mange tilslutninger af kakkellovne. Derimod er den søndre skorsten væsentlig større i dimension ikke kun i kælderetagen men op gennem etagerne frem

til hanebåndsloftet. Først her indskrænkes dimensionen for herefter at udmunde i en skorstenspipe af samme størrelse og højde som de øvrige tre på hovedbygningen. Forskellen mellem den store røgkanal og den lille pipe antyder, at køkkenet ikke har kunnet fungere som egentlig køkken med det reducerede aftræk. Hvis beslutningen var taget på et tidligt tidspunkt under opførelsen, ville man formodentligt allerede da have reduceret dimensionen på den store røgkanalen, for som det er tilfældet i husets nordende, at kunne etablere »chambre séparé« på den over-skydende plads.

At Anders Kruse til trods for den sene beslutning om tilbygninger har haft en finger med i spillet ved hovedbygningens færdiggørelse viser forholdet omkring vinduerne. Bemærkelsesværdigt er det, at de høje vinduer i stueetagen er udført med lodposte i et klassicistisk profil givetvis under indflydelse af Zuber, mens vinduerne på første sal alle er udført med barokke profiler som det også er tilfældet i Kruses fløjhuse.

Endelig skal det påpeges at samtlige vinduer med opmurede indfatninger og sålbænke såvel som hoved- og havedørens fordakninger alle bæres af en profileret triglyf, som ofte blev anvendt af Anders Kruse på hans bygninger.²³ Det virker således sandsynligt, at Horsensbygmesteren er trådt til, inden hovedhuset stod færdigt, og at færdiggørelsen af det samlede bygningskompleks i bund og grund er hans mesterværk. Med hans forkærlighed for rødkalkede bygninger kan det ikke undre, at Moesgård fra starten blev rødkalket.

I sin redegørelse for restaureringen af hovedbygningen 1964-70 påpeger C. F. Møller det sandsynlige i, at vinduerne i hovedhuset oprindeligt også har været forsynet med småsprodsede vinduer i lighed med vinduerne i fløjhusene. Det har dog næppe væ-

ret sandsynligt, selv om et enkelt vindue øverst i den nordre gavlundbygning på restaureringstidspunktet var småsprødet. Måske har samtlige vinduer i gavlundbygningerne været med små glaspartier. Vinduesformaterne i husets stueetage kan umuligt have været udført med små ruder, og det harmonerer da også dårligt med idéen om at kunne fjerne lodpostene for at lade naturen komme helt ind i stuerne. De forholdsvis store glaspartier i hovedhuset harmonerer fint med det klassicistiske udtryk og signalerer samtidig, at det er her herskabet har til huse.

Det andet kardinalpunkt i bearbejdningen af de indhøstede resultater af bygningshistorisk betydning er registreringen af omfang og udbredelse af genanvendte materialer i bygningerne.

Med hensyn til teglmateriale har det bortset fra lokaliseringen af murpartier udført med store teglsten i kælderen på Søndre Fløjhus ikke kunnet konstateres, hvorvidt dele af de øvrige bygninger er opført i genanvendte sten.²⁴ Under alle omstændigheder er alle facadesten ens og af en stenstørrelse, der er tidstypisk. Fotos taget i forbindelse med tidligere indven-

dige restaureringsarbejder af husets skillevægge viser da også, at hovedparten af væggene er opført som bindingsværkskonstruktioner med udmurede tavlfens stenstørrelse.

Hvad angår tagdækningsmaterialet blev tagene i forbindelse med restaureringen 1964-70 omlagt, således at de stadig anvendelige gamle brednakkede vingetegl blev anbragt på bygningernes gårdfacade, mens tagfladerne mod parken blev forsynet med nye vingetegl fra Emiliedal Teglværk.

Med hensyn til tømmerkonstruktionerne i selv hovedhuset forholder det sig således, at alt genanvendt tømmer, det være sig bjælkelag såvel som spærkonstruktioner overalt er tilstræbt anvendt, hvor de ikke har været umiddelbart synlige. Bjælkerne i kælderen loft var derfor også overkalkede, og blev først fremdraget under restaureringen i 1965. Her viste der sig de flotteste bemalede fyrretræs bjælker med stiliserede blomstermotiver på rød bund. I kælderen sydlige del forekommer flere egetræsbjælker med udskårne affasninger, der givetvis oprindeligt har udgjort dele af en udvendig bindingsværkskonstruktion (fig. 24).

Fig. 24. Affaset egetræsbjælke kaldet fjldholt med timeglasudskæringer. Den tilstødende bjælke er ligeledes forsynet med tilsvarende dekorative udskæringer. Foto: FM 2010.

For kælderetagens vedkommende må det generelt siges, at alt tømmer i hovedhuset er genanvendt. Dog tyder noget på, at bjælkelaget lokalt under stueetagens forrum på et tidspunkt er udskiftet med nyt i en forholdsvis lille dimension. Man kunne forestille sig belastningen fra et oprindeligt stengulv i rummet foran havestuen ville være en for stor belastning for det gamle tømmer, og man har derfor valgt at udskifte bjælkerne med nye som underlag for det senere bræddegulv. I flere kælderrum fremtræder de gamle bjælker med gentagende forhugninger i overfladerne, hvilket kunne indikere at bjælkerne var tiltænkt berappede og efterfølgende kalkede. Meget tænkeligt, da flere rum jo, som tidligere nævnt, blev anvendt til vægterens bolig.

I 1995 blev stueetagens gennemgående stuer restaureret. De gamle gulyplanker var gennem tiden

blevet meget krumme og de åbne stød mellem plankerne var blevet udjævnet med cement, hvilket betød, at gulvene ikke stod til at redde. I forbindelse med optagning af de store planker, konstateredes det, at der mellem kældrens loftsbrædder og gulvbjælkerne var foretaget en form for isolering udført med tørret tang i en tykkelse på fire til fem centimeter.

Etagedækket mellem stueetagen og første sal er kun blevet opbrudt i førstesalens eneste gennemgående rum, hvor tre gulyplanker langs facadevæggene i hver side blev optaget for inspektion af bjælkeendernes tilstand. I denne forbindelse kunne det konstateres, at samtlige tilsyneskommende bjælker var genanvendte hvidkalkede bjælker med rød staffering langs bjælkerens fire hjørner. Endvidere fandtes på flere bjælker indgraverede nummereringer og dybelhuller (fig. 25).

Fig. 25. Bemalet bjælke i etageadskillelsen mellem stueetagen og 1. sal i hovedhuset. Foto: FM 2009.

Da etagedækket over førstesalen oprindelig var udført med synlige bjælker og bemalede bræddelofter, er alle lofter på denne etage opbygget af materialer tildannet umiddelbart før opførelsen. De dendrokronologiske undersøgelsesresultater underbygger med årstallene 1767-68, 1772 og 1775-76 da også de allerede indhøstede registreringer.

For tagetagens vedkommende indikerer de mange uoverensstemmende nummereringer på spær og hanebånd, at der for størstepartens vedkommende er tale om genanvendt tømmer, hvor det vel at mærke ikke er synligt. For loftsværelsernes vedkommende, hvor hanebåndene er synlige, er disse pakket ind med påsømmede profilerede brædder, hvorved hanebåndet får en større dimension med pænt tildannede overflader. De dendrokronologiske undersøgelser foretaget på spærfodder, som var tjenlige til udskiftning, har indtil videre ikke givet resultater.

Paralleliserer vi nu disse registreringer på hovedhuset med de tilsvarende iagttagelser og undersøgelser på fløjhusene, må det konstateres, at der ikke er fundet genanvendt materiale i disse bygninger for så vidt det drejer sig om materialer anvendt i konstruktionssammenhæng. Meget overraskende er gulvbelægningen i loftrummet på Søndre Fløjhus på et tidspunkt blevet suppleret med endnu et lag 32 centimeter brede gulvplanker, givetvis lagt som supplerende trykaflastning for tungt oplag. Et enkelt repræsentativt bræt blev under restaureringen udtaget til årringstælling med resultatet 1534, hvilket i sig selv virkede noget usandsynligt. Endnu et bræt blev efterfølgende analyseret med resultatet 1617.²⁵

9. Afslutning

Det er i bund og grund misvisende at betegne det sidste afsnit i denne artikel for afslutning, for en sådan

eksisterer ikke. Det historiske forløb hører ikke kun fortiden til, men er også noget der fortsætter i fremtiden præget af de aktiviteter, vi selv har sat i værk. Det, vi foretager os i dette øjeblik, vil i det næste være historie, og vi vil således selv være en del af historien.

Det var derfor med dyb respekt for det historiske forløb og dermed sjælen i huset, vi gik i gang med den uundgåelige og helt nødvendige restaureringsopgave ud fra den overordnede intension, at mindst muligt gammelt materiale måtte fjernes. Med en blanding af usikkerhed og spænding gik vi i gang med restaureringsarbejderne.

Endnu erindres den skærende og nærmest jamrende lyd, da de gamle tagsten forlod deres plads for at rutsje ned gennem et langt rør og ende sønderknuste i en grim blå container. Med en blanding af vemod og spænding betragtedes det skue, det var, at se taget forsvinde. Vemod fordi der blev grebet ind i en bygning, der i den grad er omgæret af historie og sjæl, og spænding fordi man kunne håbe, men ikke vide, hvad dette indgreb nu ville frembringe af interessante opdagelser (fig. 26).

Med udgangspunkt i de registreringer, der nu er indhøstet, ikke kun i forbindelse med den aktuelle restaurering, men i lige så høj grad tidligere iagttagelser, må det konkluderes, at Moesgårds hovedhus langt fra kan betegnes som en kopi af Bernstorff Slot, selv om der i Zubers oprindelige projekt givetvis er hentet en del inspiration fra det sjællandske jagtslot bygget tyve år tidligere.

Bygningskroppens opbygning med den centrale trefags midtrisalit med indgangsparti og de afsluttede refendfugede siderisalitter med vinduer udsmykket med murede indfatninger, trekantfrontoner og sølbænke, danner som udgangspunkt en samlet og smuk klassicistisk krop. Synd er det derfor at facader-

Fig. 26. Afrensning af facadernes mange kalklag sker ved hjælp af lavtryksblæsning med et finkornet granulat af dolomitmørn. Foto: FM 2008.

ne visuelt er for lave, taget for let og ikke mindst de uheldige vinduesformater på første sal, der ikke hænger sammen med facadeudtrykket i stueetagen. Adskillige kunstmalerne har gennem tiden forevigt det idealiserede billede af hovedbygningen, og fælles for dem alle er, at de i de maleriske gengivelser retter huset til med ændrede proportioner.

Det ældst kendte maleri af en ikke navngiven maler gengiver hele hoved-bygningskomplekset i en

teglrød farve idealiseret i bygningshøjden og med siderisalitterne afsluttet med balustrader langs murkronen i lighed med absideudbygningens afsluttende balustrade. Man kunne på den baggrund formode, at maleren forinden havde set Bernstorff Slot med dets vaseprydede siderisalitter. Det skal i den forbindelse påpeges, at murkronerne og de tilstødende spær under restaureringen undergik en nærmere undersøgelse, netop med henblik på om muligt at kunne

Fig. 27. Moesgård hovedbygning set fra parken. Fløjhusenes facader er gemt bag allétræerne. Maleri af F. Richardt 1861 (I dag på Moesgård).

konstatere spor efter en sådan balustrade. Det forblev ved malerens kunstneriske frihed.

Richards maleri fra 1861 (fig. 27) hvor hovedbygningen gengives fra parksiden i den nuværende røde farve, er også idealiseret, ikke mindst i bygningshøjden og vinduesformaterne. Helt befriende er det her at betragte midtabsiden friholdt af de tilstødende vinduespartier, samtidig med at sokkelpar-

tiet er gjort lavere og derfor ikke har den dominans, man ser i dag.

Til trods for, eller rettere i kraft af disse arkitektoniske skævheder som et resultat af den komplekse bygningshistorie står hovedbygningen den dag i dag som et unikt bygningsværk og en værdig repræsentant for provinsens klassicistiske herregårdsarkitektur i Danmark.

Noter

1. Under udarbejdelse af Jens B. Skrivers bog »Moesgård Historien om en herregård« fik jeg gennem et nært samarbejde med forfatteren overdraget kopier af ikke trykt kildemateriale fra Rigsarkivet, Landsarkivet for Nørrejylland og Erhvervsarkivet, herunder Moesgård Godsarkiv.
2. Byggeriet påbegyndes 21. juni 1776. Klindt-Jensen 1970 s. 8.
3. Jens B. Skriver s. 84
4. Der er usikkerhed omkring byggearbejderne på laden; men det forekommer sandsynligt at der er tale om en skalmuring af den forholdsvis nye lade opført umiddelbart efter 1711.
5. P.V. Glob kom i 1949 fra Nationalmuseet til Aarhus Museum som dets første faglige leder, og blev samtidig den første professor i forhistorisk nordisk arkæologi ved Aarhus Universitet. Kammerat Glob, 1981.
6. Danmarks Kirker bind 16. s. 301-315.
7. Klindt-Jensen, s. 17: Plantegningerne af stueetagerne samt hovedhusets første sal er her gengivet retoucherede idet tekst for rumfordeling og anvendelse er fjernet i forhold til originaltegning. Moesgård Godsarkiv.
8. Da der i ladegårdens syd-længe allerede var indrettet beboelse for forvalteren foruden en borgestue kunne en tænkt lukning af det trefløjede anlæg med en beboelsesbygning kun tilskrives et muligt ønske fra en af Christian Frederik Guldencrones forfædre om allerede da at etablere en bolig til sig selv på dette sted. Christian Guldencrone, der nedlagde landsbyen Store Fulden i 1707 og flyttede Moesgård til dette sted kunne være et bud. I 1701 udkøbte baronen sine brødre Vilhelm Frederik og Jørgen af Moesgård, Østergård og Bustrup, således at han blev enejer. Møller 2008 s. 13.
9. Rung-Keller 1942.
10. De to oprindelige mineralieskabe, der i dag står i forstuen, hvor de flankerer den centrale fløjddør til havestuen er bygget samtidig med hovedbygningens opførelse. De har altid rummet Gyldecronernes stensamling.
11. Rummet er som det eneste på første sal forsynet med et fløjvindue med skudrigler på midtersprodsen i lighed med stueetagens vinduer. Rummet må derfor betegnes som et rum til længere ophold.
12. Af plantegningerne fra 1823 fremgår at kun ét rum er gennemgående. Dette har dog næppe været tilfældet, da der igen steder forekommer spor af forhugninger i murværk såvel som på paneler og gulve.

13. Landsarkivet for Nørrejylland 389-395: Dok. i boet efter Chr. Fr. Guldencrone I-VII 1789-93 med inventaropgørelse og rumfunktioner.
14. Placeringen af kælderens skillevægge mod den gennemgående kældergang gengiver den oprindelig tiltænkte planløsning for de overliggende etager. – Se note 9.
15. Jævnfør påtegning på plantegninger fra 1823 samt inventaropgørelse som den fremgår af Landsarkivet for Nørrejylland 915. Skiftekommissionsprotokol i baron Guldencrones bo. 1824-25.
16. Kældertrappen til Sdr. Fløjhus blev fjernet ved restaureringen i 1964-70 for indretning af kantine i den tidligere vaskekælder.
17. På plantegningerne fra 1823 anføres at loftsrummet anvendes til opbevaring af bødker- og gavntre.
18. Jakobsen: Farveundersøgelse af eksteriør med forslag til farvesætning. 2007.
19. Skriver 2001 s. 84.
20. På plantegning fra 1823 anvendes rummet mod gavlen til frugtkælder og da fejlagtig uden påtegning af udvendig kælderindgang.
21. Herregårdsundersøgelse 1941 ved Tove Clemmensen, Nationalmuseet.
22. Gebaur 1981.
23. Jfr. Jakobsen 2007.
24. De genanvendte sten i munkestensformat er lokaliseret til skillevæggene i kælderen.
25. De dendrokronologiske undersøgelser er alle foretaget af Thomas Bartolin.

Litteratur

- Andersen, Harald: *Kammerat Glob. Højbjerg 1981.*
- Clemmensen, Tove: *Undersøgelsesrejse til Herregaarden Moesgaard, Maarslet Sogn, Ning Herred den 5.-18. Juni 1941.*
- Gebaur, Anne Birgitte: *Hovedtrappen på Moesgård.* Forhistorisk Museum Moesgård journal nr. 2615 i sags arkiv. Moesgård 1981. Utrykt kilde.
- Harris, Poul: *Marselis-slægten – Blade af dens historie.* Viby J. 1980.
- Jakobsen, Lars Vester: *Farveundersøgelse af eksteriør med forslag til farvesætning.* Utrykt kilde. 2007.
- Jensen, Bernhardt og Peder Jensen: *Marselisborgskovene.* Århus 1974.
- Jerk, Flemming: *Herregårde i Danmark.* København 1980.
- Klindt-Jensen, Ole: *Moesgård.* 1970.

- Langberg, Harald: *Danmarks Bygningskultur. En historisk oversigt*. København 1955.
- Madsen, Hans Jørgen: Skumstrup – Vilhelmsborg. En herregårdstomt fra renæssancen. *Hikuin* 18, Højbjerg 1991, s. 197-225.
- Michelsen, Vibeke og Kield de Fine Licht: *Danmarks Kirker XVI – Århus Amt*. København 1968, s. 301-311.
- Møller, Hans: *Baroniet Vilhelmsborg og dets 10 lensbaroner – en kort historisk redegørelse*. Aarhus 2008.
- Møller, Hans: *Vilhelmsborg. Træk af 500 års historie*. 1983.
- Møller, Ib: *Vilhelmsborg. Danmarks Nationale Hestesportscenter*. Skumstrup 2000.
- Nyholm, Hans: *Kirkeklokker i Danmark*. Højbjerg 1996.
- Rung-Keller, P.S.: *Danske Sognekirkers Klokker og deres Støbere*. København 1942.
- Skriver, Jens B.: *Moesgård Historien om en herregård*. Højbjerg 2001.